

5. A „nevelés évszázada”

Nevelés minden áron

DeMause fogalmi rendszerét követve, az előző fejezetekben leírtak alapján a következőket állapíthatjuk meg: A középkor „alkonyától” kezdődően felgyorsuló fejlődés során a gyerekek iránti kötődés és távollátás kettős érzelme (ambivalencia), valamint a gyerek lelkének formálására-alakítására törő szülői igyekezet (intrúzió) voltaképpen egy olyan nagy ívű emancipációs folyamat állomásai, amelynek során a gyerek egyre több figyelemben részesül, egyre fontosabb szerepet játszik szülei és az egész a társadalom életében. E modell szerint a gyerekek iránt táplált ambivalens szülői érzelmek dominanciája nagyjából a 17. századdal (DeMause újabb szakaszolása szerint a 16. század második felével) lezárul, és átadja helyét a gyerek lelkébe behatoló törekvő (intruzív) szülői attitűdnek, amely egyfajta „minden áron nevelő” igyekezetben ölt testet¹.

A nevelési ambíciók felerősödéséről szóló DeMause-féle elmélet összecseng azzal, amit a nevelés történetével foglalkozó kutatók már régóta hangoztatnak. *Fináczy Ernő* a nevelés történetével foglalkozó nagyszabású monográfia-folyamának újkorral foglalkozó kötetében „pedagógiai század”-nak nevezi a 18. századot (Fináczy, 1927, 96.). A nevelés ügye közügyé válik, egyre több pedagógiai tárgyú értekezés, könyv jelenik meg. (Jellemző adat, hogy 1769-től 1770-ig német földön hetven olyan mű jelent meg, amely a neveléssel-oktatással foglalkozik.)

Mi az oka annak, hogy a gyereknevelés annyira népszerűvé vált abban az évszázadban? A választ DeMause – aki a gazdasági, társadalmi körülményekkel vajmi keveset törődik – az egyéni psziché változásában keresi és találja meg. A szülők viselkedésében – úgymond – ekkor válik dominánssá egy új elem, amelyet az amerikai pszihohistorikus „projektív gondoskodás”-nak nevez. Ez a gesztus a törődés egy korai stádiumban levő, még felemás formája, amely nem fejlett annyira, mint a gyerek lelkébe feltétel nélkül behelyezkedő, azok szükségleteit figyelemmel kísérő empatikus gondoskodás. A szülői törődésnek ez a kezdetleges változata nem elsősorban a gyermekre figyel, hanem a felnőtt saját gondoskodás-szükségletét elégíti ki. DeMause példája szerint: „Az olyan édesanya, aki a csecsemő nyugtószkodására rögtön dédelgetéssel reagál, az édesanya, aki gondosan öltözteti gyermekét, mielőtt szoptatós dajkához vinné, akinek egy teljes órába telik, mire bepólyázza gyermekét – ezeknek az édesanyák mind a «projektív gondoskodást» példázzák”, azaz saját törődés-igényüket vetítik ki a gyermekre. (DeMause, 1989, 32.) Nekik van szükségük arra, hogy valakit babusgassanak, hogy valakit túlzott alapossággal öltöztessenek. S e túlvédő igyekezet mögött mindig az édesanya saját szeretet-hiánya húzódik: voltaképpen ő az, aki azt a szeretetet, törődést és figyelmet nem kapta meg, amelyre szüksége lett volna. Éppen annyira nem a gyerek valós szükségleteinek kielégítése motiválta az ilyen anyákat, mint amennyire nem valós gyermekszerepről vezérelve cserélték le ölebeiket kisgyermekre a párizsi szalonok hölgyei az 1700-as évek végén.

DeMause a nevelési ambíciók fölerősödésének hátterében az emberi pszichikum változásait keresi. Pszichogenikus fejlődésmodellje szerint a patológus (projiciáló, megfordító) szülői attitűdöket mellett fokozatosan megjelennek és uralkodóvá válnak a kevésbé kóros indítékok, míg – a 20. század közepétől – kifejlődik a gyermek egyéni igényeit figyelembe venni képes támogató szülői attitűd. Ennek a processzusnak vajmi kevés köze van a konkrét társadalmi környezet materiális viszonyaihoz. Az egyoldalúság elkerülésére érdemes ezt az időszakot a demográfiai átalakulás és az életkörülményekben bekövetkező változások figyelembe vételével is megvizsgálunk.

¹ A nevelői ambíciók iskolai keretek között való kiteljesedését, a totális fegyelem és ellenőrzés intézményesedését sajátos szempontok szerint elemzi Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés* című könyvében (Foucault, 1990).

Az életben maradás esélyei

Az 18. század során Európában az életkörülmények lassanként biztonságosabbá váltak. Már egyre ritkábban sújtotta az emberiséget a „pestis, éhínség és háború” kivédhetetlen hármassorscsapása. Az *Arthur Imhof*, német történész által eredendően „bizonytalanak” nevezett középkori emberi létfeltételek lassanként mégiscsak kiszámíthatóbbá kezdtek válni. Ennek következtében javultak az újszülött gyermekek életkilátásai is. Noha még mindig magas a gyermekhalandóság – ezen a téren majd csak a 19. század hoz jelentős javulást – mégis, a növekvő élelmiszertermelés, a fejlődő higiéniai viszonyok következtében és a gyermekkori himlő elleni sikeres harc következtében egyre kevesebb kisgyermek és csecsemő halt meg. (A század elején vezették be a betegség kórokozóival való oltást, az inokulációt.) Hozzájárult a csecsemők életkilátásainak javulásához a lányok iskolázásának, oktatásának egyre nagyobb mérvű elterjedése, az anyák körében végzett felvilágosító tevékenység.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a gyermek-mortalitás átlaga ekkor még mindig igen magas. *Jacques Gélis* adatai szerint Franciaországban 1740 és 1789 között a különböző életkorokat elérő gyermekek átlagos száma a következő: 1000 élve született csecsemőből az egyéves kor 720, az öt éves kort 547, a tízesztendő életkort pedig 525 gyermek érte meg. (Gélis, 1980, 195.) A gyermekhalandóság tízéves korig tehát közel 50 százalékos volt. *Arthur Imhof* érzékletes módon veti össze a 17. századi német viszonyokat a 20. század végének helyzetével: 1680-ban 19 élve született csecsemőből csak 9 érte meg a 25 éves kort, míg 1980-ban 18. (Imhof, 1988, 261.) Háromszáz év alatt rengeteget változott a várható emberi élettartam. Mint ahogyan arra a negyedik fejezetben már utaltunk, Imhof interpretációja szerint a „bizonytalan lét” is hozzájárult ahhoz, hogy az anyák – mai kor embere számára legalábbis olyannyira meghökkentő – egykedvűséggel vették tudomásul kisgyermekük elvesztését. Hozzájárul ehhez az attitűdhez az a korabeli felfogásmód is, amely az emberi lét evilági szakaszát csak egy röpké előjátéknak tekintette, s amely szerint a halál csak egy hágó a túlvilág, az öröklét felé vezető úton.

Az, hogy egy csecsemő megérte a pubertáskort, akkoriban *több tényezőtől* függött. Még mindig fontos tényező maradt a csecsemő *neme*: az elhanyagolásból adódó „burkolt csecsemőgyilkosság” (Shorter, 1986) áldozatai között több volt a lány. Hasonló szerepet játszott az is, *hányadikként* jött világra a gyerek: az elsőszülöttek mindenképpen kiváltságot élveztek. Ha *törvénytelen* gyereknek született általában megpecsételődött a sorsa: a „kitévést” ugyan felváltotta a lelencházban való elhelyezés, de ott a gyerekek élete egyáltalán nem volt biztonságban.

A gyermek életben maradásának esélyeit ingen nagy mértékben meghatározta az a *társadalmi helyzet*, amelybe beleszületett: a biztonságosabb lét kiváltsága a polgári és nemesi köröket illette meg, az alsóbb néposztályok gyermekei továbbra is veszélyeztetettek maradtak. Augsburgi textilmunkások családjában például még az 1870-es évek elején is kiugróan magas, mintegy 65 százalék volt az egy éven aluli csecsemők halálozásának aránya, míg a népesség más rétegeiben ez az arány „csak” 43 százalék (Peikert, 1982, 128.).

Bizonytalan volt annak az újszülöttnak a sorsa is, akit *szoptatós dajkához* adtak. (Ezek pedig tömegével kerültek ki még a magasabb társadalmi osztályok gyermekei közül is.) Párizs rendőrfőnöke, Lenoir 1780-ban viszonylag pontos tájékoztatást nyújtott az ottani dajka-helyzetről. Párizs lakossága ekkor 800 000 - 900 000 fő. Az évente születő mintegy 21 000 csecsemő közül alig 1000 újszülöttet szoptat saját édesanyja, mintegy 1000 csecsemőt házidajka táplált a szülői házban. Ez a két csoport volt a legszerencsésebb. A fennmaradó 19 000 csecsemő került vidékre szoptatós dajkához, de az ő helyzetük sem volt egyforma. Ha szüleik tehetősebbek voltak, a Párizs körüli települések dajkáihoz adták gyermeküket, ezek száma 2000-3000. A többséget messzi falvakba vitték. (Shahar, 2000, 103.; DeMause, 1989, 60. és Badinter, 1999. 51.). Ehhez jöttek még a „kitett”, elhagyott, lelencházban elhelyezett újszülöttek, akiknek számáról nincs pontos adat. (Ekkor már egyre több nagyvárosban működnek árvaházak, gyermekmenhelyek. Londonban például 1741-ben alapítanak lelencházat „London Foundling Hospital” néven.)

A szoptatós dajkához adott csecsemők közül sokan az egyhónapos kort sem érték meg. *Imhof* beszámol egy bretagne-i nemesember esetéről, aki négy gyermekét adta a keresztelő után dajkához – egyik sem élt tovább egy-két napnál (Imhof, 1984, 159.). Az is előfordult, hogy egy csecsemő elpusztult a dajkánál, de a következő újszülöttet is ugyanakkor az asszonynak a gondjaira bízta szülei, így ő sem élt sokáig. Úgy tűnik, a szülők jelentős része nem tanult saját hibájából.

A dajkához küldés 18. századi francia gyakorlatáról *Elisabeth Badinter* számol be az anyai szeretet

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

történetével foglalkozó könyvében (Badinter, 1999. 48-59.). Elemzéseiből kitűnik, hogy elsősorban a *tehetős polgárok* adták dajkához gyermekeiket, a *nemesi és nagypolgári* családok a házidajkaság intézményét részesítették előnyben. Polgári körökben, ahol az asszony is kivette részét férje mesterségéből (pl. kereskedők, kézművesek) jobban megérte a gyereket egy egyszerű asszony gondjaira bízni, mint képzett szakmunkást felfogadni segédnek a szoptatás időtartamára. A szegényebb családok esetében a gyerek majdhogynem a „szülők életét fenyegette” akkor, ha az anyát elvonta a munkától. Ezért ők rákényszerültek arra, hogy a csecsemőt néhány sou ellenében adják ki a lakhelyüktől messze élő legolcsóbb dajkának.

Elborzasztó történetek maradtak fenn a keserves útról, amelyet a újszülöttek tettek meg a messzi vidéken lakó dajka házáig: „Közülük a legszegényebbeknek először az utazás borzalmas megpróbáltatásait kell elszenvedniük, amíg vidékre érkeznek. Egy orvos, Buchan szerint alig fedett kocsikba zsúfolják össze őket, ahol olyan sokan vannak, hogy a szerencsétlen dajkák kénytelenek gyalog követni őket. [...] Egyik helyen egy kerítőnő hat gyermeket szállít kicsiny kocsiban, egyszer csak elalszik, és nem veszi észre, hogy egy újszülött leesik és a kerekek közt leli halálát. Másszor egy szállító, aki hét kisgyermeket visz magával, elveszít egyet közülük; soha többé nem tudja meg, mi történt vele. Megint másszor egy idős asszony, három újszülöttel megrakodva azt mondja, hogy meg nem tudja, hová viszi őket (Badinter, 1999, 98.).

Badinter egyenesen az *anyai szeretet hiányára* vezeti vissza a dajkaság gyakorlatának még a 18. században is tapasztalható széleskörű elterjedtségét. A dajkaságot ennek megfelelően egyfajta „rejtett gyermekgyilkosság”-ként tünteti föl. Lebrun okfejtését követve megkockáztatja a kijelentést, hogy félig-meddig tudatos stratégiáról lehetett szó, amikor a szülők a legalapvetőbb óvintézkedések nélkül tették ki újszülött gyermekeiket életveszélyes megpróbáltatásoknak. A magas csecsemőhalandóság legfőbb kiváltó okának így ő is – akárcsak Shorter – az elutasító anyai magatartást tartja: „Nem azért nem érdeklődnek az anyák gyermekeik iránt, mert azok hullanak, mint a legyek; hanem jórészt azért halnak meg ilyen nagy számban a gyerekek, mert az anyák nem érdeklődnek irántuk.” (Badinter, 1999, 113, 57, 68.)

Elvértve az asszonyok úgy döntöttek, hogy maguk táplálják csecsemőjüket, azonban sokszor környezetük heves ellenállásába ütköztek, amely többnyire megvető gyűnnyel is párosult. Émiline d'Épinay férjéhez írott leveléből az elutasítástól való félelem érződik: „Azt hiszem, egyetlen módszert sem sajnálhatunk, amelyek őt [a gyermeket] kedvesebbé tehetik számomra, és erősebben hozzám köthetik. [...] Van is ilyen módszer. [...] Talán furcsának találod? Mégis oly kellemes! Abban állna, hogy én magam szoptatom a gyermekemet. [...] Esetleg jót tenne az egészségemnek. Mindenesetre biztos módja annak, hogy elkerülhessük azokat a következményeket, amelyekre nemrég oly szomorú példákat láthattunk; s ha csak ez az egyetlen érv lenne is, akkor is megérné, hogy túltegyük magunkat a jelentéktelen, rövid életű gúnyolódáson, amellyel az olyannyira természetes viselkedést fogadják majd.” Madame d'Épinay nem tévedett: férje bántóan gunyoros levélen utasítja el az ötletet: „Íme egy újabb örült ötlet azok közül, amelyek időnként az én szegény kis feleségemnek eszébe jutnak! Ön akarja a gyermekét szoptatni? Majdnem halálra nevettem magam. Még ha elég erős lenne is hozzá, azt hiszi, hogy hozzájárulok ilyen nevetséges dologhoz? [...] Kedves barátném, nem számít, mit gondolnak erről a szülés és orvos urak, verje ki ezt a dolgot teljesen a fejéből. Ez ellentmond a józan emberi értelemnek. Miféle átkozott kielégülést találhat valaki abban, hogy szoptatja a gyermekét? Melyik pletykás némbertől hallotta ezt az ötletet?” (idézi: Marcard, 1999, 17-18.) A grófné tehát nem élvezhette teljesen anyai szerepének minden velejáróját. Ennek ellenére Rousseau pedagógiájának lelkes követője lett.

Megszabadulás a gyermektől

Badinter a gyermekektől való megszabadulás eszközének tekinti a tehetős családok esetében a nevelőnők és házitanítók alkalmazását is, hiszen kiválasztásukkor többnyire ne a rátermettség döntött. A jómódú szülők is általában a legolcsóbb megoldást választották, fiatal papnővendékeket fogadtak fel házitanítónak. A szerencsén múltott, hogy az illető rendelkezett-e valamiféle pedagógiai hajlammal, hiszen ilyen irányú rendszeres intézményes képzés ekkor még nem volt.

A 8-10 éves fiúkat ezután iskolába, nevelőintézetbe küldték. A 15. századtól kezdve egyre több olyan bentlakásos iskolát, internátussal ellátott kollégiumot alapítottak, ahol a gyerekeket állandó

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

felügyelet alatt tartották. A lányok közül sokan kerültek zárdába jó modort és házias erényeket tanulni, mivel egyre több női szerzetesrend foglalkozott már leányneveléssel. Itt éltek elzárva a világtól egészen házasságkötésükig.

Aričs azzal érvel, hogy a bentlakásos intézetek 18. századi elterjedése voltaképpen a szülők figyelmének felébredését jelzi gyermekeik iránt, egyre fontosabb számukra a gyermek, mindenekelőtt a „jól nevelt gyermek” (Aričs, 1987, 198.). Hiszen ezek a folytonos felügyeletet és szigorú fegyelmet biztosító zárt intézmények legfontosabb feladatuknak ekkor már nem csak a tudományokba való bevezetést, az elvont ismeretek átadását tartják, hanem a viselkedés formálását, a nevelést.

Badinter kételkedik ebben, s úgy látja, hogy a kollégiumba adás a gyerekektől való megszabadulás egyik bevett módszere volt. A szülők eljávva azt, hogy példás apák és anyák, jó nevű internátusba küldték gyerekeiket. Ezzel mentesültek az otthoni erkölcsi nevelés felelőssége alól, egyszersmind megőrizték méltóságukat. Úgymond „a gyermek javáért” vállaltak – általában nem túl jelentős – anyagi áldozatot, voltaképpen saját nyugalmaikat biztosítása érdekében cselekedtek így (Badinter, 1999, 109.).

A gyerekek – tudatos, vagy ösztönös – távollátása azonban egyre inkább párosul egyfajta szülői felelősségérzettel. Erre utalnak azok a gyermekekhez intézett levelek, amelyekben az apák jó tanácsokkal, intésekkel látják el fiaikat. Gyakran buzdítják őket arra, hogy kössenek hasznos barátságokat, hiszen kollégiumi társaik a jövőben „prelátusok, kardinálisok, generálosok vagy más fontos férfiak lesznek”, így a jövőben ezekkel a kapcsolatokkal „szerencsájüket alapozhatják meg” (Aymard, 1999, 489.). A társadalmi kapcsolatok kialakítására való buzdítás így mégiscsak egyfajta szülői figyelem meglétére utal.

Shorter és Badinter tézise az elutasító anyai attitűdről tehát nem tekinthető általános érvényűnek. Azt pedig már korábban láttuk, hogy a holland és magyar korabeli hétköznapiakra vonatkozó kutatások eredményei sokkal humánusabb szülői attitűdöket mutattak ki, mint amilyeneket a klasszikus gyermekortörténeti szakirodalom feltételezett. (Shama, 1988, Péter, 1999.)

Lassú változások a családon belül

Az elutasító (Badinter) vagy éppenséggel ambivalens (DeMause) anyai attitűdök tovább élése ellenére a 18. század második felében mégis kezdetét vette a gyermekkor felértékelődése, emancipálódása. *Arthur Imhof* demográfiai átmenetnek nevezi azt az újkor során végbemenő folyamatot, amelynek során a csecsemőhalandóság – lassú ütemű, meg-megtorpanó és egyáltalán nem minden társadalmi osztályra egyaránt kiterjedő – *csökkenése* együtt járt az várható élettartam fokozatos *növekedésével*. A csecsemő-mortalitás visszaszorulása sajátos módon a szülések *ritkulását* vonta maga után. (Ennek a jelenségnek egyszerű biológiai magyarázata van: az életben maradó csecsemők szoptatásának időtartama alatt a fogantatás valószínűsége sokkal kisebb, így a nők ritkábban esnek teherbe.)

A fejlődő medicinális ismeretek, a védőoltások bevezetése és a higiéniai viszonyok általános javulása következtében a 18. század közepétől a halálozás arányszáma csökkent, azaz nőtt a várható élettartam. Ez a tendencia erősebbnek bizonyult, mint a születések számának viszonylagos csökkenése, így a fejlett országok népessége gyors növekedésnek indult (Weick, 2000, 6.). Néhány adat: Európában a populáció létszáma 1750-ben 140 millió, s ettől kezdve jelentős, felgyorsult ütemű növekedés kezdődött: 1880-ban már 190 millió, 1850-ben 265 millió, 1900-ban pedig 400 millió fő a népesség (Sommerville, 1982, 150.). Sajátos ellentmondás, hogy az egyre jobban felgyorsuló, látványos népességnövekedés mellett fokozatosan a kisebb létszámú családok váltak uralkodóvá, amelyekben viszont nagyobb figyelmet tudtak szentelni a gyermekek egyéni fejlődésének, nevelésének.

Imhof kutatásainak eredménye szerint a protestáns vallásfelekezethez tartozó (elsősorban a kálvinista) családok nagysága átlagban jóval alatta maradt a katolikus családokénak. Ez összefüggésbe hozható azzal a vallási paranccsal, amely a kálvinista szülőket kötelezte arra, hogy felelősséget vállaljanak gyermekeik sorsáért, jövőjéért. Így Imhof tézise szerint az átlagosan kisebb kálvinista családokban a gyereket szülei jobban táplálták, több gondot fordítottak nevelésére, taníttatására. Ezek szerint léteznie kellett valamiféle családtervezésnek és születésszabályozásnak, amely a protestáns hit talaján terjedt el. A katolikus családok ezzel szemben a sok gyermekek születésében az Úr akaratának beteljesülését látták, s nem törekedtek a gyermekek számának korlátozására.

Imhof németalföldi festők képeit hívja segítségül az eltérő családnagyság szemléltetésére

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

(Imhof, 1992, 92-95.). (Érdekes, hogy a kálvinista kétgyermekes meghitt családmodell illusztrálásához éppen egy Jan Steen-képet választ. Steen ugyanis tősgyökeres katolikus család sarja, és egész festői oeuvre-re sokkal inkább a nagy létszámú családok életét bemutató zsánerjelenetek a jellemzők.) Imhof azt kívánja szemléltetni, hogy az egy-két gyermekes kálvinista családokban sokkal nagyobb figyelemben részesültek a gyermekek, mint az öt-hat gyermeket felnevelő katolikus családokban. Ez utóbbit egy Gonzales Coques-képpel példázza, melyen egy hatgyermekes család látható a szabadban. Imhof azzal érvel, hogy a Steen-festmény szereplői egymás felé fordulnak, míg a Coquez-kép sokkal inkább egy beállított portréra emlékeztet, amelyen úgy tűnik, a szereplőknek nem sok közük van egymáshoz.

Figyelemre méltó a gondolatmenet, amely a zsánerfestészet egyes alkotásai alapján kísérel meg párhuzamot vonni vallásfelekezeti, családnagyság és nevelési stílus között. A magunk részéről mégis túláltalánosítónak tartjuk a feltételezést, miszerint a korabeli nagy létszámú katolikus famíliákban kevésbé szoros érzelmi kötelékek alakultak volna ki, mint a kálvinista kiscsaládokban. Példaként akár Jan Steen előző fejezetben már bemutatott képét is említhetjük, amelyen a festő látható kétségtelenül vig kedélyű családja körében. Ezen a képen négy gyermeket (két fiút és két lányt) látunk, és semmi jele annak, hogy e (katolikus) család tagjai rideg távolságban élnek egymástól. Éppen ellenkezőleg: a közös éneklés, muzsikálás jó alkalmat teremt arra, hogy a két idősebb generáció (nagy szülők és szülők) közvetlen, élményszerű keretek között hasson a legifjabbakra, a zenélés révén megossza velük tradícióit, értékeit.

A változások okai

A 18. század második felétől kezdve tehát egyre jobban érzékelhető a mentalitás átforgalmazása. Ez a felfogásmóbeli változás több okra vezethető vissza:

1. *Új családtípus alakul ki.* Az Imhof által leírt jótékony változásoknak köszönhetően – melyek között elsősorban a higiéniai viszonyok és a táplálkozás javulása, a városias infrastruktúra kiépülése szerepel – a 18. század vége felé már egy új típusú család van kialakulóban. Az életkilátások javulása átrendezi a családtagok életkori viszonyait. Fokozatosan eltűnnek a nagy életkori különbségek miatt „össze nem illő párok”: az emberek egyre kevesebb hányada házasságát hitvestársa halála után újra, így a házaspárok életkora egyre jobban közeledik egymáshoz. Ebből tendenciából Imhof pszichológiai következtetést is levon: Az életkorban egymáshoz közelebb álló házastársak alkalmasabbak a gyermeknevelésre, mint a kirívóan nagy korkülönbséggel együtt élő szülők. A jobb életkörülmények, fejlettebb higiénés viszonyok következtében a gyermekhalandóság is csökkenő tendenciát mutat, ugyanakkor a nők szülési ritmusa lassúbbá válik, azaz: termékeny életkoruk alatt kevesebb gyermeknek adnak életet.

A terhességek gyakoriságának csökkenéséhez még egy sajátos jelenség járult. Nyugat Európában az 1600-as évektől az 1900-as évek végéig terjedő időszakban viszonylag későn kötöttek házasságot az emberek. Anderson adatai szerint ez az életkor a vidéken élő férfiak esetében 27-28, nők esetében pedig 25-26 év (Anderson, 1980, 18.). Ennek köszönhetően a nők, még akkor is, ha termékeny időszakuk végéig folyamatosan gyermekeket szültek, átlagosan kevesebb utódot hozhattak világra, mint az ezt megelőző korszakban. A később született gyerekek gondját így már érettebb felnőttek viselték, akiknek határozottabb elképzeléseik lehettek gyermekeik neveléséről.

A középkori nagycsaládokból, melyekben szülők, nagyszülők, testvérek és féltestvérek éltek együtt, fokozatosan kialakul az újkor családja, az úgynevezett nukleáris (vagy konjugális) család. Ennek kötelékében már csak a szülőket és házasság nélküli gyermekeiket találjuk. A viszonylag kevesebb számú gyerekekre pedig több szülői figyelem, törődés jut, így a gyermekkor fokozatosan felértékelődik.

Imhof házastársak közötti kötődés kialakulását is a demográfiai változásokból vezeti le: A hasonló életkorú és így hasonló testi-fizikai kondíciókkal rendelkező házastársak között nagyobb az esély az érzelmi kapcsolatok kialakulására is. Sőt, a házasságkötéskor is egyre nagyobb szerepet játszik már az esztétikus külső, a személyes vonzerő. A házastárs kiválasztásakor egyre többször játszik döntő szerepet a „romantikus szerelem” (Imhof, 1983, 29., Anderson 1980, 49.). (Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ebben a korszakban, egészen a 19. század végéig a felső- és középosztálybeli szülők erőteljes nyomást gyakoroltak gyermekeikre a párválasztás tekintetében.)

2. *Az egyéniség újra fontossá válik.* A családokon belüli változásokat felerősítették a mentalitásban

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

bekövetkezett változások. A rokokó korszak vége felé – a reneszánsz sajátos utóregzéseként – a felsőbb társadalmi körökben újra felértékelődött az emberek egyénisége. Imhof érvelése szerint az ember eredendően individualista lény, csak a „túlélés”, az életben maradás kényszere viszi rá, hogy különféle, számára biztonságot nyújtó csoportokhoz kötődjön. Ez a mentalitás, a megpróbáltatásokkal terhes életkörülmények miatt a középkori emberre jellemző. Mikor azonban a viszonyok fokozatosan kedvezőbbé váltak, az ember is felfedezte magában az „eredendően egyéni utakat kereső teremtményt” (idézi: Nyssen, 1997, 228.).

Átformálódtak az egyén attitűdjei ősei és leszármazottai iránt is. A középkori ember a „létezés nagy láncolatában” egy jelentéktelen láncszemként élte meg földi életét, aki csak egy összekötő szem a felmenők és a leszármazottak, a múlt és a jövő között. Az újkori embere azonban már felfedezte saját életét, saját értékeit is. És ahogyan az ortodox kálvinista kereskedő-pénzember kiegyezésre jut az égiekkel a kölcsönért felszámítható kamatok terén, úgy az új embertípus már másképpen tekint magára, mint a régiek. Megváltozik a saját testéhez való viszonyulása is. Egyre fontosabb számára saját jóléte, egészsége, igyekszik megővni saját magát a betegségtől és más szenvedésektől. Mindemellet tudja, hogy földi életútja véges, porhüvelye múlandó, így egyre jobban foglalkoztatja a gondolat, hogyan élhetne tovább saját gyermekeiben (Gélis, 1999, 319.).

3. *A gyermek szerepe ezért felértékelődik a családon belül, az újkori szülő egyre nagyobb gondot fordít gondozására, nevelésére. Úgy tűnik megszakad az ördögi kör, az ismétlési kényszer, amely a szülőket korábban arra hajtotta, hogy maguk is elkövessék gyermekeikkel szemben mindazokat a visszaéléseket, amelyeket saját gyermekkorukban ők is elszenvedtek. Lassanként csökken a motiváció, amely korábban fizikai eltávolításra, kitevésre, verésre, szexuális abúzusra és ijesztgetésen alapuló lelki terrorra készítette a szülőket.* (Nyssen, 1997, 233.)

A kicsikre irányuló figyelem megélnkülését illusztrálja az a 18. századi gúnyrajz is, amely a szépítő anya elítélendő, fonák viselkedést kritizálja azzal, hogy az apát ábrázolja „anyai” szerepben. (Bár az anya szerepet vállaló korabeli apák nem számítottak kivételnek, ahogyan arra az újabb holland és magyar kutatások rávilágítanak. Lásd: Schama, 1988. , illetve: Péter, 1999.)



1. Szatirikus gúnyrajz. Párizs, Nemzeti könyvtár

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

A gyermek iránti figyelem fokozódását az egyház is helyeselte. Már a 17. századtól kezdve egyre jobban kibontakozott a gyermek Jézus kultusza, amelyet több rend – mint például a karmeliták és az oratoriánusok – közvetített a nép felé. A hívek a kis Jézust pozitív emberi vonásokkal ruházták föl, mint például: ártatlanság, szelídség, jámborság. Hasonló módon terjedt a nép körében a szentéletű, „misztikus gyermekek” kultikus imádata is. Ezek a rendkívüli gyermekek, később felnőtt szentek – mint például Sienai Katalin vagy Luxemburgi Péter – már gyermekkorukban teljesen feloldódtak az Isten iránti szeretetükben, lemondtak a földi lét minden kényelméről.

Ez az az időszak, amikor – az isteni lét beteljesülését szimbolizáló kis Jézus sajátos ellentétpárjaként – a földi élet teljességét felmutatva jelenik meg egy új gyermektípus: a csodagyermek. Ezek közé tartozik például egy kilencéves fiú, Claude Hardy, aki már 1613-ban franciára fordította Erasmus De civilitate morum puerilium (A gyermekek illő magatartása) című értekezését. A korszak – s talán minden kor – legnagyobb gyermek-zsenije mégis a kis Wolfgang Amadeus Mozart, aki Salzburgban született 1756-ban, és hatévesen már hangversenyt adott nővérével a bécsi udvarban.

A pedagógiai pamfletirodalom felvirágása

Már említettük, hogy a 18. század felvilágosult gondolkodói egyre több röpiratban pamfletben, értekezésben foglalkoznak a neveléssel. A pedagógiai esszék azonban kezdetben sokkal inkább a felnőttek társadalmának gyerekekkel szemben megfogalmazott igényeiről szólnak, mintsem a gyerekek szükségleteiről.

A kicsikre terelődő figyelem háttérben nem egyszer meglehetősen prózai okokat találunk. Az államelmélettel és gazdasági kérdésekkel foglalkozó racionalista elmélkedők új szempontot vezetnek be: a hasznosságát. Amíg a középkorban az ember mint lélekkel bíró lény jelent meg a gondolkodásban, az újkori filozófusok egy része azt is vizsgálja, hogy az egyén munkájával mennyi hasznot hajt a társadalom számára. Angliában például kiszámították az emberek értékét foglalkozásuk alapján. Egy matróz – hasznosságát tekintve – felér több paraszttal, néhány művész viszont sok matrózzal egyenértékű (Badinter, 1999, 127.). Elterjed a felfogás, miszerint egy állam erejét népeisége adja: „dolgozó és védelmező karok” sokaságára van tehát szükség.

Franciaországban több olyan értekezés született, amely merkantilista szempontok szerint foglalkozik a gyerekek értékével. *Chamousset* például egy politikai tárgyú iratában (*Mémoire politique sur les enfants*, 1756) elhagyott gyermekekkel akarja benépesíteni a francia gyarmatokat. A kitett csecsemők felnevelésével akar a társadalom számára hasznot hajtó termelőerőt előállítani. Gondolatmenete szerint csak Párizsban évente körülbelül 4300 újszülöttet hagynak sorsára szülei, ez a szám egész Franciaországban 12 000. Ha ezeket a kitett gyerekeket tehéntejjel kell táplálnák, akkor hat év múlva legalább 9000 gyerek nő fel, akiket telepesként Luisianába lehetne szállítani. Ott huszonöt éves korukig vallásos nevelésben és katonai kiképzésben részesítenék őket, majd házasságot kötnének, és az államtól kapott földet művelnék. *Chamousset* kiszámolja, hogy ha így járnának el, akkor harminc év alatt a francia gyarmatok 200 000 telepesre tehetnének szert. Egy másik írásában az árva gyerekeket, „akik csupán a hazát ismerik anyjukként” kemény katonai képzésben részesítené, így általuk meg lehetne takarítani a zsoldosok fizetését (Badinter, 1999, 129.).

Ez a spártai nevelési program, amelyet szerzője a társadalom periferiájára szorult kitett csecsemők számára dolgozott ki, jól ellenpontosza a 18. században egyre erőteljesebben megjelenő egyéniség-kultuszt. Az individualitás megbecsülése ugyanis csak felsőbb társadalmi osztályok gyermekeinek kiváltsága maradt, a tömegek gyermekeire ezzel szemben úgy tekintettek, mint egyéni vonásokkal nem rendelkező, egyazon szempontok szerint való alakításra-formálásra váró lényekre. Úgy is mondhatnánk, hogy egyfajta „nyersanyag”-nak tartották őket, amelyet hibátlanul meg kell munkálni azért, hogy majd jól működő alkatrészként a megfelelő helyre beilleszthessék. Ez a „megmunkálás”, azaz a nevelés a kor nevelési kézikönyveinek szerzői szerint szigorú és következetes legyen: „A szülők ügyeljenek arra, hogy körültekintő módon irányítsák gyermekeiket. A kiegyensúlyozott, szelíd, ugyanakkor mindenre kiterjedő, szoros irányítás a legjobb” – írja John Barnard 1737-ben (közli: Waltzer, 1998, 242.).

A szigorú és következetes irányításon alapuló nevelés stílusa nyomta rá bélyegét az európai országokban fokozatosan kiépülő és tömegessé váló közoktatási intézményrendszerekre is. A felvilágosult

abszolutista államberendezkedésű országok iskoláira különösen érvényes, hogy a tudást a társadalmi státusz függvényében porciózták ki a tanulóknak. A fő szempont a „nagy egész” érdekében kifejtett hasznos tevékenységre nevelés volt. Ez az elvárás formálta ki a felvilágosult abszolutizmus gyermekképét is.

A felvilágosult abszolutizmus gyerekképe

Korábban már láttuk, hogy Locke könyvében milyen érzékletesen írt a nevelés jellemfejlesztő, karakterformáló erejéről. A gyermek lelkét tiszta lapnak tekinti, melyet a nevelő és a külvilág tölt meg érzékletekkel, benyomásokkal, ismeretekkel. Locke rendkívüli mértékben felértékeli a nevelő személyiségének fontosságát, hiszen az ő viselkedésében megnyilvánuló példa mély nyomokat hagy a nevelt lelkében. Ez nagy felelősséget jelent minden olyan felnőtt számára, aki a gyerekhez nevelő szándékkal közeledik. Másfelől a nevelés szerepét is minden korábbi szerzőnél jobban hangsúlyozza, hiszen véleménye szerint „az utunkba akadó emberek kilenczted része a nevelés útján lett azzá, ami” (Locke, 1914. 42.) A nevelésnek hatásának ezt az optimista túlértékelését a felvilágosodás irodalma átveszi, és tovább fejleszti.

A francia felvilágosodás képviselői közül *Helvetius* viszi tovább Locke megkezdett gondolatmenetét: A nevelés teszi azzá az embert ami, s ebből az következik, hogy nem csak az egyes ember, hanem a tágabb közösségi körök, sőt az egyes nemzetek boldogulása is a nevelés és oktatás minőségétől függ. Ezt a felvilágosult pedagógiai optimizmust tovább fejlesztve hamarosan uralkodók, államférfiak is foglalkoznak a (köz)nevelés, az iskoláztatás kérdésével. Ettől kezdve az oktatásügy állami üggyé, „*politikummá*” válik.

Az olyan felvilágosult abszolutista uralkodók, mint *Nagy Frigyes, Mária Terézia és II. József* szeme előtt a „jó alattvaló”, a „*hasznos állampolgár*” eszménye lebegett, aki – akár csak egy hatalmas gépezet kis csavarja – a maga szűk területén hibátlanul működve segíti elő a állam magasabb rendű érdekeinek megvalósulását. Hasznossága azonban csak e szűk körre tejed ki, ebből ki nem léphet, mert az csak káoszhoz vezetne az államgépezet működésében. E hasznosságelv szellemében kell az egyszerű falusi nép művelését megszervezni éppúgy, mint a városi kereskedőket, kézműveseket, hivatalnokokat. Az is természetes, hogy a különféle életpályák más és más szintű és színvonalú ismeretanyag, műveltségi tartalom elsajátítását követelik meg.

Ezért az olyan átfogó szabálykönyvek, mint az *Mária Terézia* utasítására kidolgozott első *Ratio Educationis* (1777) alaposan foglalkoznak a különféle településtípusok (pl. falvak, mezővárosok, városok) iskoláinak tananyagával, előírja, hogy minden falusi iskola tanulójának tanulnia kell az írást, olvasást, számolást, katekizmust. Ugyanakkor arra is utalnak a rendelet szövegének írói, hogy – noha kívánatos volna – a falusi parasztgyerekek nyáron és télen való egységes iskolába járatása nem egyeztethető össze a szülőknek azzal a régi szokásával, hogy az öt-hatéves korú gyermeket is igénybe veszik a szántóföldön és a ház körüli munkákban. Ezt az elfogadott régi hagyományt a *Ratio* nem tartja károsnak, sőt egyenesen üdvözlő: „A köz szempontjából ez egyébként nagyon is hasznos, mert szerfölött fontos, hogy a falusi fiatalok – ahogy mondani szokták – már «első körmöcskékjük megjelenésétől kezdve» mintegy *edződjenek* és az egész életük folyamán végzendő nagyon nehéz munkához idejekorán hozzászokjanak”. (*Ratio*, 1981. 68.) Fontos tehát az alapismeretek megtanítása, de még fontosabb a rendi korlátoknak megfelelő viselkedésformák és szokások kialakítása.

A pedagógia évszázadában mindenestre új tényezőként jelenik meg a közoktatás minden egyes emberre való kiterjesztésének igénye – ezt bizonyítják a közoktatásra vonatkozó feudális abszolutista rendeletek. Egyes szerzők már az egyén szempontjából is vizsgálják a kérdést, amikor a *neveléshez-oktatáshoz való emberi jogról* értekeznek.

A pedagógia történetében először *Joachim Campe* (1746-1818) német filantropista pedagógus ír az emberi jogoknak a nevelés és oktatás útján való érvényesítéséről. Úgy látja, hogy a nevelés-művelődés során az „egyszerű parasztok” körében a testi erők túlsúlya alakul ki a szellemi erőkkel (képességekkel) szemben. Számukra az emberi jogok közül mindössze a „szabadság megízlelésének lehetősége” adatik meg. A „legnagyobb megalázottságban” élnek; lelkük gyakran nem is működik magasabb szinten, mint egy „igavonó baromé”. *Campe* szíve szerint ezért az eredeti erők lehetőleg harmonikus kifejlesztésére törekedne, de a társadalmi viszonyok realitása mást diktál: kifejezetten a józan észre hivatkozik, amikor a

lélek megnyomorodását panaszolja fel: „Elfojtom mindazon érzelmeimet, amelyek nem tartoznak ide” – írja (idézi: Lüth, 2001.)

Sokkal egyértelműbben fogalmaz nála kortársa, *Peter Villaume* (1745-1825) francia származású német pedagógus. Villaume felfogása szerint veszélyes, ha az embert „az összes erőinek egybehangzó fejlesztésével kiemeljük saját életszférájából”. Veszélyes vállalkozás lenne mindenkit tökéletes emberré nevelni, azaz olyannyira „kifinomulttá” képezni, hogy elidegenedjen saját – társadalmi hovatartozása által elrendeltetett – élethivatásától. Az is túlzás lenne, ha mindenki értelmét magas fokon kiművelnénk. A többség ugyanis a felvilágosult értelem birtokában csak boldogtalanok lennének. Az átlagos embernek minden igazságot külön indoklás nélkül el kell fogadnia. „A közönséges embernek nem kell Rousseau Társadalmi szerződését olvasnia, elég arra képessé tenni, hogy lelkipásztora egyszerű tanításait megértse és higgye” (Lüth, 2001.)

Látható a fentiek alapján, hogy az iskolai oktatáshoz, művelődéshez fűződő alapvető emberi jog implicit módon a 18. század felvilágosult abszolutista iskola-rendeleteiben megjelenik, de felbukkanása nem párosul semmiféle forradalmi hevülettel. Éppen ellenkezőleg. A parasztyerekek túlzott művelődése káros lehet a társadalmi rendre nézve, éppen ezért az erre irányuló törekvéseket vissza kell szorítani. Ugyanez a kettősség (a művelődéshez való jog definiálása és korlátozása) érvényes a korai német felvilágosodás filantropista pedagógusainak felfogására is.

Rousseau kettős arca

A felvilágosult abszolutista uralkodók tehát a nevelés mindenhatóságába vetett hitre építve grandiózus iskolarendszereket munkáltak ki azért, hogy alattvalóikból hasznos állampolgárokat neveljenek. A tömegek gondolkodását befolyásolva kívánták hatalmukat megszilárdítani. Lassanként azonban a filozófusok és pedagógusok is bekapcsolódtak a nevelésről és iskoláztatásról folyó diskurzusba, és a felvilágosodás hatására egyre többen foglaltak állást amellett, hogy a nevelés, oktatás olyan alapvető jog, amely valamennyi embert (még a legszegényebbet, legelesettebbet is) megilleti.

Ezzel párhuzamosan, de ettől elszakadva a felső és középosztály tagjainak körében a tudat lassú átformálódása is kezdetét vette. Az új mentalitás képviselői szakítottak a régi, de újra és újra felbukkanó előítéletekkel, dogmákkal, és más szemmel kezdték vizsgálni a gyermeket. Ez, a humanista pedagógusok pedagógiai gondolataiban gyökerező felfogásmód a gyerek, a gyerekkor fokozatos emancipálódásához vezetett. A kitérőkkel és megtorpanásokkal tarkított folyamat hatalmas lendületet vett *Jean-Jacques Rousseau* (1712-1778) nevelési tárgyú munkássága révén.

Rousseau polihisztor: filozófiai, társadalomelméleti, teológiai kérdésekkel foglalkozik elsősorban, de magabiztosan ír zeneelméleti, valamint nevelési jellegű kérdésekkel is. A pedagógiai tematika körében leghíresebb az „*Emil, vagy a nevelésről*” (*Émile ou de l'éducation*, 1762) című regénye, de találunk ide vonatkozó gondolatokat az *Új Héloïse*, (*La Nouvelle Héloïse*, 1761) lapjain is, sőt élete végén közoktatási programot írt a lengyel kormány számára (*Discours sur le gouvernement de la Pologne* 1771).

A francia filozófus gyermekgondozással -neveléssel kapcsolatos gondolatait a legközvetlenebb módon az „*Émile*”-ben fejt ki, amely könyv éppen szerzőjének bravúros stílusa és meggyőző ereje miatt hamarosan a követők sorakoztatta fel Rousseau mellett. (A kötet az egyház szemében botránykővé vált, de nem pedagógiai tartalma, hanem a benne kifejtett deista nézetek miatt. Ezért, tiltotta meg olvasását híveinek Párizs hercegérseke, és ezért égették el a könyvet nagy nyilvánosság előtt Párizsban és Genfben.)

A fiktív hős, Emil nevelését bemutató kötet a nevelésről szóló filozófiai okfejtések és praktikus tanácsok színes kavalkádját találjuk, melyek távolról sem szerveződnek egységes rendszerbe, számos belső ellentmondás fedezhető fel közöttük. Mivel az „*Émile*” elementáris erővel hatott a pedagógiai témákkal foglalkozó filozófusokra, írókra éppúgy, mint amilyen mélyen befolyásolta a művelt olvasóközönség gyermekszemléletét, köznapi pedagógiai gondolkodását, ezért érdemes kissé alaposabban szemügyre vennünk a benne kifejtett gondolatokat.

Rousseau nyíltan szembehelyezkedik a korszak mentalitásában még mindig mélyen gyökerező elutasító, távolságtartó gyermekfelfogással és rigorózus nevelési gyakorlattal. Gyökeresen szakít azzal a keresztény dogmával, amely szerint az ember az eredendő bűnnel terheltlen születik a világra (Szent Ágoston), és csak Isten kegyelme révén válhat természetes emberből szellemi emberré (*homo spiritualis*). A francia filozófus szerint a gyermek születésekor jó, csak az emberi társadalom romlott viszonyai teszik

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

rosszá.: „Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt” – ezekkel a szavakkal kezdi regényét. (Rousseau, 1978, 11.)

A gyermekkonozás és -nevelés szent kötelességét Rousseau az anyára és az apára bízna, de – ez is egyike a benne található paradoxonoknak – végül is kompromisszumot köt. Ha az anya gyengélkedése miatt nem vállalkozik gyermeke táplálására és az apa elfoglaltságára hivatkozva nem neveli fiát (!), akkor szó lehet az anyát helyettesítő dajka, és az apát pótolni hivatott házitanító felfogadásáról. Az anyák felmentését a dajka felfogásával Rousseau nagyvonalúan elintézettnak tekinti („jobb ha a gyermek egy egészséges dajka tejét szopja, semmint egy elkényelmesedett anyát”), de az anyahelyettesessel szemben szigorú kritériumai vannak. A humanista szerzők műveinek hagyományát folytatja, amikor erős, egészséges asszonyt kíván dajkának, akinek „szíve éppoly egészséges, mint a teste” (Rousseau, 1978, 31.). A házinevelő kiszemelésekor éppilyen rigorózus: Fiatal embert óhajt, aki addig még nem volt nevelő, ezentúl a gyermekkel együtt él, és munkáját mintegy szívességgként végezve nem fogad el érte ellenszolgáltatást.

A tény, hogy Rousseau viszonylag könnyen kiengedi a gondozást és a nevelést a szülői kézből, visszavezethető más műveiben kifejtett éles társadalomkritikájára, melynek során az emberi együttélés tradicionális kereteit hevesen bírálja. Az a család, amelyben nem a szeretet a legfontosabb összekötő kapocs, hanem az érdek; ahol a gyermek nem a szerelem gyümölcse, hanem a józan megfontolásé; ott, ahol az anya nem tölti be óvó, gondozó szerepét, és az apa nem teljesíti legszentebb kötelességét, a gyermeknevelést; ott a család nem méltó arra, hogy kivehesse részét a „természetes ember” neveléséből. Így már érthető, hogy regényének főszereplőjét eltávolítja a szülői házból, és vidéken egy kastély magányában neveli egészen felnőtt koráig. (Az „Émile” nevelője ugyanis nem más, mint Rousseau maga.)

A 18. században dajkák még mindig szoros pólyázással kárhoztatják mozdulatlanságra az újszülöttet. Rousseau azonban a természetre hivatkozva azt tanácsolja az anyának (illetve helyettesítőjének), hogy ne „kösse gúzsba” a csecsemőt, mint egy „csomag rongyot”. „Az újszülött gyermeknek szüksége volna rá, hogy tagjait kinyújtsa és mozgassa, mert így vet véget merevségüknek, melyben oly sokáig voltak gombolyagként összegyúrva. Kinyújtóztatják őt, ez igaz, de mozogni nem engedik, sőt fejét főkötők jármába hajtják. Mintha attól félnének, hogy úgy fog festeni, mintha élne” (Rousseau, 1978, 17.).

Emil távol a „bűnös várostól” vidéken nevelkedik, így elszakad családjától, rokonaitól, pajtásaitól, nem jár nyilvános iskolába. Szinte „árva”, csak nevelőjének tartozik engedelmességgel. Rousseau felfogása szerint így a gyermek természetes fejlődését nem befolyásolhatja semmiféle káros külső hatás.

Mivé kívánja nevelni a gondjaira bízott gyermeket? A választ maga Rousseau adja meg: „Élni - erre a mesterségre akarom megtanítani. Beismerem, hogy ha kezemből kikerül, nem lesz ő sem bíró, sem katona, sem pap. Először is ember lesz.” (Rousseau, 1978, 16.) Később így ír: „Boldognak kell lenni kedves Emil, ez minden érzékeny lény célja; ez az első vágy amelyet belénk oltott a természet, és az egyetlen, amely sohasem hagy el bennünket” (Rousseau, 1957, 529.). Rousseau tehát nem példás állampolgárt kíván nevelni, aki egy megszabott mesterség ismeretével hibátlanul illeszkedik be a társadalom szövedékébe. Embert akar nevelni, aki elszakad a hétköznapi élet haszonelvű érdekeitől, felemelkedik nembeliségének filozófiai síkjára, s ezen a szinten válik megelégedetté, boldoggá. Fennkölt gondolat, ám kevésbé illik a korszak valós társadalmi-gazdasági kontextusába – már amennyiben nem csupán a legtehetősebb osztályok életkörülményeire gondolunk. Hiszen a 18. század materiális viszonyai, közállapotai általában még inkább igazolták az anyagi javakat felhalmozó, ám önmagukkal és családjukkal szemben kíméletlenül szigorú puritánus „evilági aszketizmus” rigorózus gyermekfelfogását és nevelési praxisát, mint a későbbi korok fejlettebb életszínvonalához társuló örömelvű, hedonista-eudaimonista beállítottságot. Rousseau felfogása Emil nevelésének céljáról tehát ebből a szempontból kissé korai (Plake, 1991, 58.), ha e célkitűzés bármiféle, szélesebb társadalmi bázison általánosítható kiterjesztését reméljük. Rousseau azonban egyáltalán nem a tömegek neveléséről gondolkodik. Nyilván a francia felvilágosodás más filozófusai és közírói sem az alsóbb néprétegek számára elérhető célról elmélkednek, amikor az embereket a földi élet lehető legkellemesebb megszervezésére buzdítják (Badinter, 1999, 143.).

Eddig a Rousseau-könyvből kiolvasható radikálisan újszerű, a régi gyakorlat ellen irányuló, a gyerekkép változását pozitív irányba lendítő gondolatokat vettük sorra. Az, hogy az újszülött gyermekre úgy tekint, mint eredendően jó, de védelemre szoruló teremtménye, már önmagában fontos hozadékkal járt: döntő mértékben hozzájárult a gyermekfelfogásban bekövetkező korabeli „kopernikuszi fordulat”-hoz.

A könyvnek azonban van egy másféle olvasata is. A kérdéssel foglalkozó kutatók egy része újabban már úgy látja, hogy „Rousseau egy személyben volt a korabeli társadalmi viszonyok kíméletlen kritikusa és az ún. «fekete pedagógia» korai képviselője” (Tenorth, 2000, 81.).²

Carl-Heinz Mallet „Untertan Kind” (A gyermek mint alattvaló) című könyvében Rousseau-nak ezt a arcát mutatja be. Már Rousseau gyermekfelfogása is sajátos. Szakít a középkorból örökölt, és a protestáns-puritánus pedagógia által újjáélesztett előítélettel, miszerint a gyermek eredendően rossz, bűnre hajlamos teremtmény, akit szigorú fegyelemmel, gyakori veréssel kell a jó útra téríteni. A humanisták elvetették ezt a dogmát, amikor a gyerek lelkének nevelés-szükségletét hangoztatták (szántóföld hasonlat), s úgy tűnik Rousseau is ezen az úton jár. Erasmus és Montaigne azonban a gyermeket eredendően eszes lények tüntetik fel: „Rostáljon meg a gyermek mindent, és ne fogadjon el semmit tekintély és kijelentés alapján – írja Montaigne egyik esszéjében –, ne tekintse egyedül idvezítőnek sem Arisztotelész, sem a stoikusok vagy az epikureusok tanait. Tárjuk eléje a sokféle vélekedést: ha tud, válasszon közülük olyant, amellyel egyetért; ha nem, érje be a kételyeivel.” (Montaigne, 1983, 77.) Rousseau azonban nem eszes, kritikus gondolkodásra kész lénynek tartja a gyermeket, hanem érzelmei által irányított, szélsőséges indulatkitörésekre hajlamos, önálló racionális gondolkodásra szinte képtelen teremtménynek (Mallet, 1990, 83.). Nevelője lépten-nyomon ravaszul kitervelt, előre megszervezett helyzetek csapdájába csalja, de ő nem veszi észre, hogy – mondjuk ki nyíltan – az orránál fogva vezetik. Tanítója könnyedén eléri, hogy elérje saját akaratának beteljesedését, és a gyerek felnőttek szája íze szerint való erkölcsi következtetéseket vonjon le az előre megrendezett szituációkból (lásd: Németh és Skiera, 1999, 250-251.).

Mallet érdekes *kettősségre* mutat rá Rousseau gyerekképében: A korabeli pedagógiai elméletet és gyakorlatot hevesen tagadva Rousseau számos radikális pedagógiai elképzelésnek vetette meg az alapjait azzal, hogy brilliánsan megfogalmazott jelszó-szerű alapigazságokat ismételtet könyvében: „Szeressétek a gyermekort – írja –, járuljatok hozzá játékaikhoz, kedvteléseikhez, szeretetreméltó ösztönletéhez” Vagy másutt: „A természet azért alkotta a gyermeket, hogy szeretetben és segítségben legyen része”; illetve: „A természet úgy akarja, hogy gyermek legyen a gyermek, mielőtt felnőtt lenne. [...] A gyermekornak megvan a neki megfelelő látás-, gondolkodás- és érzésmódja” Sőt: „Tiszteljétek a gyermekort, és korántse siessetek ítélni róla, se kedvezően, se kedvezőtlenül!” (Rousseau, 1978, 51. 60. 62. 79.). Ezek olyan forradalmian új tézisek, amelyek méltán tették híressé Rousseau könyvét. Ezek a meglepően modern gondolatok azonban nála többnyire ötlet-csírák maradnak, kifejtésük hiányzik. Rousseau hívei és követői ezekre hivatkozva, ezeket interpretálva és továbbfejlesztve később valóban forradalmian új, progresszív pedagógiai elméleteket dolgoztak ki. (A 19-20. századi reformpedagógia képviselői szívesen vezették vissza radikális ötleteiket Rousseau gondolataira.) Ennyiben tehát valóban a pedagógiai progressziót szolgálta.

Másfelől azonban az is látható, hogy Rousseau az „Émile” lapjain voltaképpen teljesen behódol saját kora főúri-nagypolgári köreiben elterjedt gyermekfelfogásának. Az úri divat ugyanis – a 18. század második felétől kezdve – a törekeny, gyöngy, a felnőtt támogatását igénylő gyermeket részesítette előnyben. Az ilyen, állandóan segítségre, bátorításra szoruló gyermek soha nem nő szülei fejére, nem veszélyezteti a felnőttek tekintélyét. Ez a gyermekfelfogás – Rousseau kritikusi szerint – kettős attitűdöt eredményez a gyermek iránt: a gyermek gyámoltalansága egyfelől kiváltja a felnőtt együttérzésből fakadó támogató magatartását, másfelől viszont ez a segítő gesztus olyan tekintélyalapú atyáskodó magatartást eredményez, amelynek révén csak mélyül a gyermek és a felnőtt közötti szakadék (Mallet, 1990, 84.). A *Metabelica* szerzője, *Jan Hendrik van den Berg* írja: „Úgy tűnik, mintha Rousseau eltaszítaná magától a gyermeket. Maradj ott, ahol most vagy – mondja –, mert ahol én állok, oda te nem állhatsz. Én ugyanis felnőtt vagyok, te pedig gyerek.” (Berg, 1960.) Ez az attitűd még nélkülözi az igazán elfogadó, empatikus kapcsolatteremtés igényét.

Rousseau módszereket is javasol, amellyel ilyen alkalmazkodó, együttműködő, a felnőtt számára „kényelmes” gyermeket lehet nevelni. Az általa bemutatott eljárás elegáns és humánus, hiszen szakít az elterjedt ősi módszerrel, a veréssel. (A testi fenyítést csak abban a szélsőséges esetben engedélyezi, ha a gyerek is kezét emel nevelőjére.)

² A „fekete pedagógia” kifejezést újabban a gyerek kiszolgáltatott helyzetével visszaélő, a nevelést a gyermek rovására mindenáron „ésszerűsíteni” akaró törekvések jelölésére alkalmazzák, melyek jellemző módon a felvilágosodás korától kezdve egyre sűrűbben bukkannak fel a pedagógiai szakirodalomban.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

A módszerek egyike a helyzet-teremtés. Emil és nevelője – mintegy véletlenül – kirándulásaik során többször kerülnek olyan kínos szituációba, amelyből – látszólag – Emil frissen szerzett ismereteinek felhasználásával tudják kivágni magukat. Egy ilyen eset a kastély melletti erdőben tett séta története. Rousseau a geográfia hasznát szeretné neveltjének érzékeltetni. Beszélgetést folytatnak az égtájokról, de Emilt nem érdekli a dolog. A nevelő nem erőlteti a témát. (Jellemző, többször visszatérő motívum ez a látszólagos visszavonulás, melynek következtében a gyerek úgy érzi felülkerekedett tanítóján, de ezért az elbizakodottságáért később mindig keservesen meglakol.) Másnap a nevelő kirándulást javasol a Montmorency melletti erdőbe. Emil kapva kap az ötleten, és útra kelnek. Kisvártatva azonban eltévednek az erdőben. A nap forrón tűz, elfáradnak, megéheznek. Emil végső kétségbeesésében (már könnyek között) elfogadja nevelője tanácsát, az előző napi unalomba fulladta beszélgetés szavait felidézve próbálja az égtájakat azonosítani. A kísérlet sikerrel jár: Emil „felfedezi”, hogy a kastély délre fekszik az erdőtől, a déli irányt pedig az árnyékok irányának segítségével találja meg. Kiderül, hogy a hazafelé vezető ösvényt csak egy bokor választja el tőlük (!), Emil boldog, tapsol ujjong: „Nini! Látom Montmorencyt! Hiszen itt van közvetlenül előttünk, teljes egészében látható. Siessünk ebédelni, siessünk vacsorázni, fussunk gyorsan! Mégiscsak jó valamire a csillagászat!” (Rousseau, 1978, 152.)

Mai pedagógiai szakkifejezéssel élve Emil problémahelyzetet old meg, amikor ismeretei révén vágja ki magát szorult helyzetéből. Annak ellenére, hogy tudása igencsak hiányos, mégis teljes sikert ér el. Mintha csak egy huszadik századi projektet oldana meg: alkalmazza ismereteit, felülkerekedik a helyzeten és levonja a következtetést: mégiscsak jó valamire a tudomány. Első látásra meglepően modern, korát messze megelőző eljárás: projektpedagógia az erdőben.

A kép azonban ennél összetettebb. Az olvasó tudja, amit Emil nem: színjáték volt az egész. Nevelője írt egy „forgatókönyvet”, amelyet azután kiválóan megrendezve előadott a beavatatlan gyerekeknek. Ő volt az, aki tanítványát tévútra vezette az erdőben, de az is ő volt, aki a teljes kétségbeesés csúcspontjára ötleteket adott neki a helyzet megoldásához: „– Dél van? Tehát pontosan abban az órában vagyunk, mint tegnap, amikor Montmorency felől figyeltük az erdő fekvését. Nos, hátha ezúttal az erdő felől tudnánk megfigyelni Montmorency fekvését? ...” (Rousseau, 1978, 152.). A szókratészi „bábáskodás” módszerét ügyesen alkalmazva, kérdésekkel, melyek szinte tartalmazzák a választ, lépésről-lépésre viszi közelebb Emilt a megoldáshoz.

Rousseau nevelési helyzetei tehát nem valósak, előre eltervezett színjátékok mind, melyeknek kimódolt eseményeit a szerző előre látja. A természetben játszódna is meg nem is: Rousseau nem engedheti, hogy az események spontaneitása elsodorja forgatókönyvét, ezért megteremti a maga „stilizált természetét”, amelyet a valós világ és a gyermek világa közé illeszt. (Nem hagyhatja az eseményeket maguktól folyni már csak azért sem, mert baj is történhetne: ha túl messzire mennének, valóban eltévedhetnének, esetleg vadkan támadna rájuk stb.) Ez a rousseau-i negatív nevelés lényege: egyrészt óvja a gyereket a világ ártó hatásaitól, másrészt viszont életszerű tapasztalatokat biztosít számára, ezzel segíti a gyerek önfejlődését. Ez az életszerűség azonban távolról sem azonos magával a való élettel.

Ez a mimézis jellemző Rousseau nevelési stílusára. Neveltjét egy művi, stilizáltan természetes (de nem valójában naturális) világba kényszeríti, amelyben valójában mindig a nevelő akarata érvényesül. A gyerek tanul ugyan a saját kárán, de ezt az ismeretszerzést nem a kíváncsiság motiválja, hanem a kétségbeesés – jelen esetben az éhség, fáradtság és kimerültség. Igaza van Mallet-nak: „A gyerek nem más, mint egy pedagógiai célú szemléltető eszköz, amelyet nevelője kénye-kedve szerint manipulál. Szegény Emil! Szerencséje, hogy csak regényhős” (Mallet, 1990, 96.).

Ha az előbb bemutatott nevelési célzatú jelenetben találhatunk is olyan elemeket, melyek pedagógiai szempontból pozitívak, mert a gyerek problémamegoldó képességének fejlődését elősegítik, a könyvben számos olyan leírás található, amely a mai olvasó számára kifejezetten kegyetlen nevelési módszerekről tanúskodik. A mai szülő ugyanis – hacsak nem hordoz patológikus tüneteket – nem tenné ki gyermekét a meghülésből eredő, akkor még halálos kimenetelű tüdőgyulladás kockázatának, miként azt Rousseau teszi a betört ablaküvegről szóló példázatban: „Betöri szobája ablakát? Hadd fújjon rá a szél éjjel-nappal anélkül, hogy törődne meghülésével, mert inkább legyen náthás, mint bolond!” (Rousseau, 1978, 72.) Ez Rousseau rendszerében a természetes büntetés archetípusa: a büntetés a tett következménye maga. Az elv logikus, gyakorlati alkalmazása viszont katasztrófális eredményre vezethet. Újabb példa a Rousseau könyvében hemzsező paradoxonokra, vagy csak a spártai nevelés apoteózisa?

Kézenfekvő volna az ellenvetés: a gyermekéskor történetének vizsgálatakor kifejezetten hiba a későbbi korok attitűdjeinek fényében vizsgálni az előző korszakok mentalitását. Jelen esetben mégsem érzem elhibázottnak a feltevést: Rousseau itt kifejezetten a „fekete pedagógia” képviselőinek hangján szólal meg.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Rousseau az újkori pedagógia történetében elsőként foglalkozik a nemi nevelés kérdésével. Ez kétségkívül jelentős újdonság egy olyan korszakban, amelyben a nevelő-moralizáló célzatú írások szerzőinek többsége már tabuként elhallgat vagy megkerül olyan témákat, amelyekről a humanisták még köntörfalazás nélkül, szókimondóan értekeztek illetlen tárgyú műveikben. Hiába várjuk azonban a szexualitással kapcsolatos nevelési problémák tárgyalását, Rousseau ezen a téren adós marad az olvasónak: Amit nyújt, az valójában a kérdés elkendőzése.

Néhány példa tanácsai közül: A gyerek „kényes” kérdéseire egyszerűen ne adjunk választ, mert „sokkal helyesebb csendre inteni, mintsem hazugsággal válaszolni”. [...] Bizonyos dolgokról való teljes tudatlanság felel meg talán a gyermeknek” (Rousseau, 1978, 186.). Nem kell tehát a felvilágosítást siettetni, legjobb az, ha maga a természet végzi el ezt a munkát a szülő helyett. Rousseau gyanakodva figyeli a kamaszok érdeklődését a másik nem iránt. Tökéletes önmegtartóztatást követel egészen a házasságkötésig, azaz mintegy huszonnégy éves korig. A könyv negyedik fejezetében olvashatók a következő gondolatok, amelyek jól példázzák ennek a teljes ellenőrzésre törekvő, az ébredő ösztönöket csírájában elfojtó pedagógiának a lényegét: „Örködjetek tehát gondosan a fiatalemberen! Meg tudja ő magát óvni minden egyébtől, de a ti dolgotok, hogy önmagától óvjátok őt. Ne hagyjátok soha egyedül se nappal, se éjjel. Szobájában aludjatok mindenképpen. Csak akkor feküdjék ágyba, amikor már elnyomja az álom, de keljen fel azonnal, mihelyt felébred. Ne bízzatok az ösztönben...” (Rousseau, 1978, 304.). Ezen a téren Rousseau hasonló gondolatokat fogalmaz meg, mint amelyeket a Port Royal-kolostor bentlakó iskolásainak életét irányító janzenista szabályzatban szerepeltek a 17. század elején. De ez az attitűd egyöntetű helyesléssel találkozott a későbbi korok pedagógiai szakíróinak körében is. Rousseau így voltaképpen megvetette annak a félelmen alapuló, represszív szexualpedagógiának az alapjait, amely büntudatot keltve, betegségekkel fenyegetőzve tartotta sakkban még évszázadokon keresztül a kamaszodó fiatalok tömegeit.

Milyen volt Rousseau gyermekképe? Jónak születő, fejleszthető és fejlesztendő lénynek látta-e a kisdedit vagy manipulálható akarat nélküli bábnak? A kérdésre nehezen adható egyértelmű válasz. A klasszikus pedagógiatörténeti szakirodalom jelentős része, noha elismeri Rousseau pedagógiájának paradoxonait, szívesen intézi el az ellentmondásokat egy kézlegyintéssel, miközben a francia filozófust az újkori pedagógia egyik megalapozójaként ünnepli. Az újabb elemzések írói között viszont szép számmal vannak, akik hajlamosak a fonáságok előtérbe helyezésére, ezzel Rousseau-t a „fekete pedagógia” első képviselőjének állítják be. Magunk részéről nem tekintjük egyértelműen eldönthetőnek a kérdést. Rousseau pedagógia írói munkássága ugyanis nem mutat hajlandóságot az egységes rendszerbe szerveződésre. Gondolatait nem építi egyértelműen strukturálható szikár fogalmi rendszerekbe. A paradoxonok paradoxonok maradnak, az ellentétek feloldhatatlanok még az „Émile”- egyes fejezetein belül is, nem is beszélve más pedagógiai tárgyú munkáiról. Az azonban vitathatatlan, hogy e könyv hatására felgyorsult az új gyerekszemlélet terjedése. Ezzel együtt a Rousseau-recepció világszerte ösztönzőként hatott az új pedagógiai irányzatok kialakulására.

Rousseau hatása

Rousseau hatása a gyerekről való gondolkodásban már a maga korában is több síkon jelentkezett. Ezek közül emelünk ki néhányat:

1. Divat lett a rousseau-i nevelés. Főúri körökben Rousseau tanácsait általában sok női olvasója követte. Azok a „felvilágosult” dámák azonban, akik igyekeztek minden tekintetben megfelelni az ideális anyával szemben támasztott elvárásoknak, viszonylag kevesen voltak. Egy kisebb csoportjuk ezért úgy határozott, hogy „Jean-Jacques-módjára” neveli gyermekeit (Badinter, 1999, 178.). Maguk szoptatták csecsemőiket, akiket igyekeztek edzetté nevelni: hideg vízben fürösztötték és nem pólyázták be őket.

Az új szellemű gondozásról így ír az egyik szülő: „A következő télen –amely az egyik legszigorúbb volt, amelyet megéltünk 1790 óta – folytattuk gyermekem hideg vizes mosdatását, akit tetőtől-talpig olyan vízben fürdettünk, amely szinte megfagyasztotta ujjaink hegyét, s ő meg se rezgett. Minden nap sétálni vittük, bár a földet hó borította, ő pedig nem volt melegebben öltöztetve, mint nyáron. Ez reszketéssel töltötte el azokat, akik csak látták... Gyermeünknek sem náthája, sem tüdőgyulladás, sem számarhurutján nem volt. Ellenkezőleg, meglepő rugalmasságra, mozgékonyaságra tett szert, egészsége nem romlott, olyan erős volt, hogy tíz hónapos korában egyedül szaladt” (idézi: Badinter,

1999, 179.).

A francia filozófus pedagógiája, gyermekszemlélete másképpen is hatott: a magánnevelés reneszánszát élte a főúri körökben és a tehetősebb polgárcsaládokban. Ezek a szülők nem engedték nyilvános iskolába gyermekeiket, hanem magántanítók gondjaira bízta őket. Az iskolaellenesség oka javarészt éppen a nyilvános nevelőintézetek fejlődésében rejlett. Ahogyan Im Hof írja: A városi és vidéki iskolákat is demokratikusan át lehetett alakítani úgy, hogy minden gyermek előtt nyitva álljanak. Ez persze azzal járt együtt, hogy a patriciusok gyermekei a szegények bűdös gyermekeivel együtt voltak összezárva ugyanabban a nyomasztó teremben, így azután a nyilvános iskolával szemben egyesek gyakran továbbra is előnyben részesítették a magántanárokat, akik rendszeresen munka nélküli végzős teológusok voltak” (Im Hof, 1995, 181.).

A nevelés kérdéseivel foglalkozó írók (mint például *Richard Lovell Edgeworth*, *David Williams* és *William Cobbett* Angliában) az iskolákat teljesen alkalmatlannak tartották a nevelésre és az oktatásra. Úgy vélték az iskola a család teljes nevelési kudarcát jelzi, mivel csak a letehetősebb szülők megsegítésére, illetve a legkezelhetetlenebb gyerekek idomítására hozták létre ezt az intézményt. Jellemző, hogy Edgeworth a leghíresebb angol iskolákat is „lelki betegségek kórházának” tekintette (Musgrove, 1998, 260.). A közírók arra buzdították a tehető szülőket, hogy neveljék otthon gyermekeiket egészen addig, amíg elég idősek ahhoz, hogy egyetemre járjanak.

A házi nevelés azonban nem volt – nem is lehetett – minden tekintetben kielégítő. A 18. századi angol arisztokrácia egy része közönyösen viselkedett gyermeke nevelésének kérdéseiről, mások pedig jócskán leegyszerűsítve értelmezték a nevelés feladatait. Egyesek úgy gondolták, hogy legalább az „alapot” maguk is meg tudják tanítani gyermekeiknek. Ők három területre összpontosítottak: az olvasás megtanítására, a fájdalom elviselésére, és a várhatóan közeli halálra való lelki felkészítésre.

John Ruskin (1819-1900) angol író arról a – még a 19. században is tovább élő – gyakorlatról számol be, ahogyan a szülők „elszánt következetességgel” olvasni tanították gyermekeiket. Egy bizonyos Mrs. Wesley például, mikor gyermekei betöltötték ötödik életévüket, kijelölte azt a napot, amelyen meg kellett tanulniuk olvasni. A foglalkozás reggel kilenctől délután öt óráig tartott, amikor a gyerekek már ismerték a betűket, „kivéve Nancyt és Mollyt, akiknek másfél napba tellett, amíg megtanulták őket”, s ezért édesanyjuk kifejezetten butának tartotta őket. Másnapra készen álltak, hogy a Teremtés Könyvének első fejezetével foglalkozzanak (idézi: Musgrove, 1998, 264.).

Voltak azonban jóval több hasznot hozó kísérletek is az otthoni tanításra. William Cobbett például földbirtokot vásárolt, és az ott folyó munkát is beépítve tantervébe, saját elképzelései szerint nevelte gyermekeit. David Williams is azt hangsúlyozta írásában, hogy senki sem lehet alkalmasabb gyermeke felnevelésére, mint saját édesapja. Ekkor ez a kíváncsi jórészt eszmény maradt, s nem vált valósággá. (Később, a 19. században egyre több regényes leírás jelenik, melyeknek főszereplői apák és gyermekeik.)

Richard Edgeworth is Rousseau módszereit tekintette mérvadónak, bár ő nevelésének eredményeivel nem volt teljesen elégedett. *Emlékirataiban* (1821) azt írja, hogy nehezen találta fel magát a társaságban, „hiányzott belőle az alkalmazkodás képessége, és leküzdhetetlen ellenszenvet érzett a fegyelem iránt” (idézi: Musgrove, 1998, 260.).

Mások nem bíztak saját nevelői képességeikben ezért házitanítót fogadtak gyermekük mellé. Ez a gyakorlat nem feltétlenül jelentette a gyerekek teljes elszigetelését kortársaiktól. A gazdagabb szülők egy része társaságot is biztosított magánúton nevelt gyermekeinek: az egyes családok magánnevelői tanítványaikkal időről-időre összegyűltek, és a kis csoportok közösen tanultak, játszottak.

2. Rousseau megosztotta a korabeli közvéleményt: voltak akik rajongtak érte, mások hevesen gyűlölték. A német Rousseau-recepció heveségére jellemző, hogy az „Émile”- megjelenése után (1762) Németországban ugyanabban az évben megjelent a mű első részének fordítása. Kisvártatva viszont „Ellen-Emilek” láttak napvilágot, így például Johann Heinrich Formey, a berlini Akadémia titkára „Anti-Emil” címen publikálta könyvét 1763-ban. Georg Heinrich Feders pedig, aki Rousseau híve, mértéktartó és gyakorlatias nevelési elveket tartalmazó regényében (Új Emil, 1768) több ponton eltér az alapműtől: A gyermeket nem szabad a társadalomtól elszigetelten felnevelni, kicsi korától kezdve rendszeres képzésben kell részesíteni, amely során ne csak a természetből tanuljon, hanem könyvekből is.

A 18. század végén már sok olyan ember élt, akik „fényes szellemükkel és lágy érzelmeikkel” nyitottak voltak a felvilágosodás racionalizmusára és a romantika szélsőségeire egyaránt (Im Hof, 1995,

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

321.). Közülük egyre nőtt az írók száma. A művelt német asszonyok publicisztikája, irodalmi levelezése különösen figyelemre méltó a Rousseau-recepció szempontjából. Sokan közülük teljes egészében elfogadták a francia filozófus gondolatait, főleg ami a gyermekre és nevelésére vonatkozó ötleteket illeti. Így tett például Marianne Ehrmann, aki „Philosophie eines Weibs” (Egy asszony filozófiája, 1784) című írásában behatóan foglalkozik az „Émile”-ben kifejtett nevelési elvekkel. Amalia Holst pedig – aki egyébként más vonatkozásban Rousseau éles kritikusa – az ő szellemében írt egy kritikus hangvételű értekezést a korabeli „modern” nevelésről („Über die Fehler unsrer modernen Erziehung”, ‘Modern nevelésünk hibái’, 1791). Mások viszont teljes egészében elutasították tanait, vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást (Felden, 2001.).

3. Rousseau-nak és követőinek hatása áttételesen a képzőművészetben is érzékelhető. Az 1700-as évek második felétől végétől kezdődően a festők vásznán egyre gyakrabban jelenik meg az „új gyermek”, aki majd a későbbiekben – a romantika jóvoltából – az ártatlanság, romlatlanság szimbólumává lesz festészetben és irodalomban egyaránt. A kisgyermeket sokszor látjuk az édesanyjával együtt töltött meghitt pillanatok közben. A következő Reynolds-képen egy olyan fiatalasszonyt látunk, aki megromlott házasságának minden bánatáért keres kárpótlást és vigaszt kisgyermekében. A festmény dinamizmusa, széles gesztusai érzelmi túlfűtöttséget fejeznek ki – némi szentimentális mellékízzel:



2. Sir Joshua Reynolds: Devonshire hercegnője és Lady Georgiana Cavendish (1784)

* * *